

A Tündérkert műfaja és világképe

Az értelmezés alapjául szolgáló föltevések

Korábban már részletesen taglalt művek újabb értelmezésére csakis akkor vállalkozhatunk, ha másféle szempontrendszerünkkel árnyaltabb magyarázat adható a szöveg jelentéséről. Ezt figyelembe véve arra teszünk kísérletet, hogy a nyelvi megformáltság, az idő- és térszerkezet vizsgálata után jussunk el a *Tündérkert* szereplői között fennálló viszonyok s a bennük tárgyiasított világkép meghatározásáig. Értelmezésünket az indokolhatja, hogy szerkezetnek és jelentésnek egymásra vonatkoztatása nálunk még kevésbé általános regények, mint lírai versek esetében.

Regényolvasó megszokásaink okolhatók e hiányért. Íróink közül már többen is fölismer-ték a szerkezeti megformáltság horderejét a prózaírásban. Kosztolányi idevágó megjegyzései közismertek, de nemcsak rá, hanem Babitsra is hivatkozhatnánk. A *Tündérkert* megközelítésekor az a kiinduló föltevés vezérel bennünket, hogy a szöveg megformáltsá-gára irányuló regényolvasás általában véve jogos, és Móricz kortársaiban is élt igény az efféle befogadásra. Nem feledkezünk meg arról, hogy a mű szerkezete csakis hatása révén létezik, tehát szövegről kizárólag értelmezett formában beszélhetünk, a magyarázat pedig szükségképpen a történetiség függvénye. Az olvasó mindig újraértelmez, hiszen a megfigyelő is része a megfigyeltnek. Ezért nem képzelhető el végleges szövegmagyarázat. Ahogyan Móricz a saját korára vonatkozó tapasztalatait beleolvasta a múltba, ugyanúgy a mai olvasó is belelátja saját jelenét Móricz szövegébe. Nemcsak a múlt minősíti a jelenné váló jövőt, hanem az időben későbbi is a korábbit. Az olvasás lezáratlan párbeszéd múlt és jelen között, a szöveg értelmezése mindig függ attól is, hogyan itéli meg saját helyzetét a befogadó. Előföltevések szerint olvasunk, amelyeket egyéni akarataunk kívüli tényezők befolyásolnak. A műről alkotott képünk azért is módosul, mivel az értékérzések nemzedékről nemzedékre változnak, a szövegben előforduló érték-hordozók – a rendezetlen, illetve a rendezett világot teremtő Báthori és Bethlen – megítélése nem marad ugyanaz.

Régi szövegeértelmező hagyományhoz folyamodunk, amidőn nem az alkotói szándékot, hanem a műnek a befogadóra tett hatását vesszük irányadónak, föltételezvé, hogy a szöveg jelentése a kettő közül ez utóbbival tart szorosabb kapcsolatot. Korántsem állítanók, hogy egyedül e hagyományhoz ragaszkodva lehet hiteles képet adni a művek jelentéséről, pusztán saját értelmezésünk szigorú korlátait akarjuk megvonni. A *Tündérkert* csakis a benne megnyilvánuló elbeszélő jelrendszereket ismerve fejthető meg, de az ilyen történetileg meghatározott szokásrendszerek kizárólag annak alapján ismerhetők fel, hogy az olvasó mit vár a regénytől, e nyelvjátékok pedig éppúgy függnek a történetiség-től, mint a regényírás szabályai. Ez okozza, hogy értelmezésünk mind korábbi olvasóktól átvett, mind új elemeket tartalmaz. A szöveg megfejtésekor azt a meggyőződést juttatjuk kifejezésre, hogy tökéletes magyarázat nem létezhet, csakis inkább vagy kevésbé hiteles, és a különbség a szöveg műfajának helyes vagy helytelen azonosításából származik. Bármely értelmezés nem fogadható el, de többféle magyarázat is jogos lehet, mivel ugyanaz a szöveg többféle hagyománnyal, jelrendszerrel is összefüggésbe hozható. A *Tündérkert* értelmezése azon is múlik, milyen más szövegekhez képest olvassuk. A törvénynek mindig a legfelsőbb bíró dönti el a jelentését, a műértelmezésben viszont nincs föltétlen tekintély.

A *Tündérkert* eddigi méltatói jórészt a két főalak szembeállításának értékvonatkozásai-val foglalkoztak. Király István és Nagy Péter vitája erre vonatkozott, és azóta is többen az ő felfogásuknak egyes alkotórészeit próbálták közös nevezőre hozni. Legutóbb Veres András mérlegelte a regényről adott magyarázatokat, *Alkotói szándék és művészeti anyag ellentéte Móricz Tündérkertjében* című dolgozatában, amely sajtó alatt levő tanulmány-

kötetében, a *Mű, érték, műérték*-ben lesz olvasható. Saját értelmezésünkben ismertnek tételezzük föl az eddigi felfogásokat, és olyan kérdésre próbálunk választ adni, mely kevésbé foglalkoztatta irodalmárainkat, a szöveg műfaját igyekszünk meghatározni.

Nyelvi megformáltság, tér és idő

Minél jobban megszervezett a regény, annál inkább számolhatunk azzal, hogy a benne megkülönböztethető kisebb alkotóegységek is közölnek ismereteket. A *Tündérkert*-ben a három alapvető szókép közül a rész-egész összefüggést jelölő szinekdoché alig fordul elő, a XIX. századi magyar regényekben gyakori értekező részletek hiányoznak a műből. A szövegben a metonímia tölti be a formaalkotó elv szerepét, a történés oksági viszonyai maradéktalanul érvényesülnek. A metafora alárendelt feladatkört lát el, s így a *Tündérkert* jelrendszere tisztán epikus jellegű, szemben a történetmondásnak és lírai állapotszerűségnek Krúdyra vagy legalábbis számos művére jellemző ötvözetével. Móricznak inkább csak azért van szüksége metaforára, hogy vele jelölje az elbeszélő viszonyát a történéshez és a szereplőkhöz. Mivel történetmondója közvetlenül keveset értelmez, alakjait távlatból szemléli, a metaforát használja fel a szereplők minősítésére. Amidőn például az elbeszélő úgy ábrázolja a fejedelemasszonyt, amint „két gyönyörű eres, ideges kezét, e fehér kígyókat előre tette egy parányit egymásba”, vagy amikor azt olvassuk a fejedelemről, hogy „a bor sátáni lelke horgas körmökkel vájt az agyába”, akkor az appozíciót, illetve az igemetaforát a jellemzés részeként fogjuk föl, hiszen a történetmondó mindkét esetben a szereplő kettős, negatív-pozitív értékét jelöli a szóképpel. Ettől az alárendelt feladatkörtől eltekintve, a metafora többnyire díszítő jellegű a regényben, teljes összhangban a mű világgépével, amelyben a szóvirág túlfogalmazásnak számít. A szereplők közül Báthori Gábor folyamodik szívesen metaforához, neki pedig éppen az egyik fő jellemző tulajdonsága, hogy visszaél a szóval, „harcot” hirdet „a fél világ, az egész kerek világ ellen”. A „tündérkert” szót is ő használja először, s ebből még arra is lehetne következtetni, hogy a cím jelentéséből az ironikus összetevő sem hiányzik.

A metafora általában eltereli a figyelmet az eseménysor vonalszerűségéről, viszonylagos hiánya a *Tündérkert* esetében a történés folytonosságának szabad érvényesülését teszi lehetővé. A folytonosság benyomását más szerkezeti megoldások is erősítik. A könyv tagoltsága nem mutat váratlan kilengéseket, a négy rész közül a két hosszabb – az első és a harmadik – és a két rövidebb szinte teljesen azonos terjedelmű. Különösen a mű elejére jellemző, hogy a helyszínek is folytatódólagosan, metonimikusan kapcsolódnak egymáshoz, a hős egyik térből a másikba, belsőből külsőbe lép:

„A fejedelem hálószobája fullasztóan meleg volt.

(...)

Lent az udvaron nagy vivátot kapott.”

Mivel a *Tündérkert* jelrendszerében a történet folytonossága elsődleges formszervező elv, az elbeszélés mozzanatai, a közlésre, a nyelvre vonatkozó kijelentések, a nevek nevei, az öntükröző részletek majdnem teljesen hiányoznak. Az elbeszélés időrendje csak kisebb mértékben tér el a történetétől, az író azt a látszatot kelti, hogy az olvasó közvetlenül hozzáférhet a történehez, az eseménysor nincs alávetve elbeszélői önkénynek. Az in medias res felütés után a közvetlenül elbeszélte eseménysor háttérét képező előzményekre általában csak a szereplők visszaemlékezése utal, és a ritkább előrevetítésért sem a történetmondó vállal felelősséget. A regény kezdetén a szereplők rosszul jósolnak, s ez ironikus hatást eredményez, különösen újraolvasáskor:

„Érezték az emberek, hogy ez a fejedelem, ez annyira boldogságra született, hogy lehetetlen, hogy a baj érje, s vele mindannyian valami szerencsés és megnyugtató jövő elé néztek.”

A történet elmondásának megszakítatlan folytonossága a regény világgépét is minősíti. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a regényt jelentő folyamatként kell olvasnunk, hiszen – mint említettük – a jelentés bármely művészi igényű szövegnél a szerkezet hatása-

ként, az olvasás folyamán bontakozik ki. A *Tündérbkert*nek az a sajátos jellemzője, hogy késlelteti a jelentést, átminősíti a főalak változását és a cselekmény célvű folyamatát. Báthori emberi fogyatékoságait a szöveg ismétléssel súlykolja be az olvasó tudatába, történeti küldetése ezek ellenében, viszonylag későn bontakozik ki. A fejedelem sorsa már a könyv felén megpecsételtetett, kudarcának bekövetkezését előre látjuk, céljainak jelentősége azonban majdnem csak halála után válik érthetővé.

A jelentés késleltetése szorosan összefügg az elbeszélés ütemének alakulásával. Az elbeszélés eseménysor, tehát a történet időtartama viszonylag rövid a *Tündérbkert*ben, egy évnél is kevesebbet foglal magában. Míg azonban az időrend szinte töretlenül egyenes vonalú, addig az elbeszélés üteme jelentős mértékben bonyolított. A könyv elején igen lassú a történés adagolása. Az első hét fejezet mindössze két hét eseményeit beszéli el. A tavasz csak a második könyv negyedik, utolsó fejezetében – a regénynek mintegy a felén – köszönt be. Ez a fejezet fordulópontot képez a regény időszerkezetében: az elbeszélés némileg kihagyásosabbá válik, s üteme is elveszíti állandóságát. A Kornis–Kende összeesküvés történetének befejezésekor felgyorsított elbeszélésre lassú ütemű jelenet következik: Nagyszebennek csellel való bevétele. A harmadik könyv további részében azután ismét felgyorsul a történetmondás: közeleg a nyár vége. Az egyenlő elosztást a célszerűség képzetét kiváltó előrehaladás módosítja: a négy rész közül az első hármát kisebb időbeli ugrás választja el egymástól, az utolsó könyv viszont megszakítás nélkül következik. A felgyorsítások mindazonáltal a jelentést tovább késleltető lelassításokkal váltakoznak.

Mi indokolja ezeket az ingadozásokat? Főként az, hogy a történetmondó gyakran belülről nézi alakjait, és az egyes szereplők időszemlélete gyökeresen eltér egymástól:

„– Bethlen Gábor mindig azt mondja, hogy politikát száz esztendőre kell csinálni. De én azt mondom, az a legény, aki ma ki tudja vágni magát.”

Báthori „percek különös elragadtatását”, Bethlen a folytonosságot értékeli. A székelyek kapitánya a megszakítottságot okolja Erdély mostoha sorsáért: „az erdélyi udvarnál mindig így volt, aki útjában állt a másoknak, azt mindjárt el kellett ótani, mint a gertyát”.

A *Tündérbkert* második felében egyre inkább szóhoz jut a belső történés. Báthori belső ideje lényegesen eltér a külső történésétől. Felesége szerint nem egészen egy év alatt hat esztendőt öregszik. Minél inkább befelé fordul, egyéni ideje annál kevésbé ellenőrizhető: „Mindennap egy esztendő, s minden éjszaka az örökkévalóság volt neki.” Egyre többet él a saját múltjában vagy álmaiban. Célvűség helyett a pusztá ismétlés látja el a szervezőelv szerepét az ő idejében: szeretkezései, részegségei, mánorai fölcserélhetők. Nem a történelem, hanem a mítosz közegében mozog: szüntelenül múltbeli vagy kitárlt alakok, Nagy Sándor, Attila, V. Károly vagy a sárkányölő legkisebbik királyfi helyzetével azonosítja a sajátját.

Képzeltéscinek öntörvényű jellege a külső történés idejével állítódik szembe. Ez utóbbi már a regény első mondatában határozott formát ölt:

„Ragyogó téli nap volt odakinn, február tizedike, vasárnap.”

A tulajdonnevek, a történeti idő és hely látszata, az időpontok és szinterek megjelölése a hihetőség benyomását keltik. A hitelesítés el akarja feledtetni velünk, hogy szöveget olvasunk. Létezik a jelentésnek olyan szintje, amelyet tekintve a *Tündérbkert* múltbeli emberek életének az újraelképzése. Az olvasó kétféle következtetést vonhat le abból, hogy a regény története a XVII. században játszódik. Egyrészt arra gondolhat, hogy a könyv hangsúlyozni kívánja a benne ábrázolt történeti tapasztalatok hitelességét, másrészt fölteheti magának azt a kérdést, vajon a regény nem a keletkezését megelőző időszak történeti tapasztalatait ábrázolja-e, s nem belső cenzúra okozta-e a múltba vetítést. A kettős forradalom elbukása után Mórícz elveszíthette hitét abban, hogy korának magyar társadalma képes a fejlődésre, s kételyét a múltra is vonatkoztatta. Ha föltesszük, hogy példázatról van szó, akkor Báthori és Bethlen szembenállása nem egyszeri történeti tapasztalatként jelenik meg a könyvben.

A jellemek összetettsége

A *Tündérkert* főszereplője, Báthori Gábor, nem ismer törvényt a saját akaratán kívül. Bethlen feleségének szavaival „tesz s mivel mit akar: nincs ennek lelkiben más, csak ő saját maga”. Nyoma sincs benne a lelki kiegyensúlyozottnak. Mélypontjain „sártömeggé” válik, máskor viszont a pillanat vágya élteti, a mámor világában él. Személyiségéből hiányzik a folytonosság: felelősséget nem ismer, csak indulatot. Nagyzóló ábrándjait azzal lehet magyarázni, hogy számára nincs különbség szó és tett, szándék és megvalósulás között:

„- (. . .) egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszemet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár: birodalmam közepe a hét vár s környös-körül a lapos föld tengerekig Dunáig . . . Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal, s a teteme magától megdöglik . . .”

Báthori uralkodásával a váratlan, a kiszámíthatatlan szabad játékát idézi elő. „Sose lehet tudni, mire virrad az ember” – mondja Imreffy kancellár. A véletlen még a fejedelem legfőbb bizalmasában is a céltalanság érzetét kelti; egy egész ország közvélekedésének ad hangot, amidőn azt állítja: „csak toszogatjuk egyik napot a másik után”. A világhallapot teljes bizonytalanságát a fejedelem értékrendjének szeszélyesen gyors változékonysága idézi elő, s ezt már a regény elején megfigyelhetjük, abban a jelenetben, amely a fejedelemnek Bethlenre vonatkozó s Imreffynéhez intézett szavaival ér véget:

„A fejedelem nevetett: – Oktondi, nem mondom néki, hogy érted van a had, de hogy a hazáért.

Kint harsogott a trombita, s az asszony elfutott.

A fejedelem utána akart menni, de amint elfordult tőle az asszony, mintha rontásból szabadult volna . . .”

Báthori állhatatlanságát az önellenőrzés teljes hiánya, ezt pedig a túlzott önértékelés okozza. A fejedelem alkati beállítottság tekintetében hűbéri eszményeket testesít meg. Képtelen megérteni a másik embert, sőt nem is él az igény benne, hogy másnak a helyébe képzelje magát. A könyv első felében minden nővel szeretkezni akar, de az asszonyt úgy tartja számon, „ahogy az ember folyton készül kidresszírozni egy különben kedvére való ebet”. A szöveg egy közmondást ad Báthori szájába, így határozza meg jellemének alapvető vonását, s ez a közmondás megérteti az olvasóval, hogy a fejedelem másokhoz való kapcsolatát nem egyszerűen a följjebbvaló s a kiszolgáltatott, hanem ember és állat viszonyaként képzelel el:

„- Nem a ló dolga meglátni, mi lesz; az övé: húzni.”

A regény első felében a fejedelemasszony, Bethlen és Bethlenné egyaránt fölötte áll Báthori Gábornak, amennyiben mindegyik képes rokonszenvre: a fejedelemasszony Bethlen, Bethlen a fejedelem s Báthoriné, Bethlen neje a fejedelem iránt.

Báthori jelleme a regény második felében válik összetetté. Sorsa azáltal kap tragikus árnyalatot, hogy minél kevésbé önnön élvezetét hajszolja, annál jobban elmagányosodik:

„Ilyen boldog, ilyen diadalmas, ilyen győztes még nem volt soha: s oly magányosnak, egyedülállóknak, árvának érezte magát a nagy mindenségben.”

A *Tündérkert* elején a főhős még egyszerűen hagymázos öntetszelgő volt, a későbbiekben viszont már eredményeket tud fölmutatni: főúri összeesküvés leleplezését és Szében bevételét. Közvetett belső magánbeszédéből mégis kitűnik: voluntarizmusa továbbra sem teszi lehetővé számára, hogy különbséget tegyen mítosz és történelem között:

„Egyetlen csapásra megtörte a szászság erejét, s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a Dzsingisz kán s az Attila tömege, amely felsodorja a népeket a világ minden tájáról, az elnyomottak s megtöröttek, akikből hadsereg nő egy csapásra s előtte, utána, szavára, parancsára, királyi botjának intésire száguld el az Al-Dunára, el a fekete hegyekre, el Konstantinápolyba, honnan mint valami rejtekben élő, iszonyatos sárkány ül s les, vár s karmát hegyesen készíti a pogány török: s ha majd annak dögtetemétől visszafordult, utána az özönvíz és előtte: tüztenger, és új képe lesz az egész világnak a tengerek között.”

Két tetteivel a fejedelem túllépett a hedonizmuson, s így mélyebb értelmet nyert az a vélekedése, mely szerint „egyszer élünk s egyszer virágzik az ember a földi életben”, a harmadik vállalkozás, a Kárpátokon túli hadjárat csődjé viszont Báthoriban az önkény elhatalmasodásához vezet. Hiába merül föl benne igény célszerű tevékenység iránt, minduntalan visszaesik korábbi önmagába, mely csak állandó ismétlődésről tud az életben.

Meghasonlottsága elszigeteli a többi embertől, a magány hatására pedig egyre inkább befelé fordul. A szöveg áttér a hosszú mondatos jelrendszerre, ily módon hangsúlyozza, hogy a látomás megszakítatlanul szerves folyamat:

„Hosszú sor akasztottat látott villogó fényben, messze, messze amerre nézett, mind felakasztva, karjukat feléje nyújtották, rendesen beszéltek, tisztelettel, hódolattal, ahogy kell, s akihez csak szólott, mindnek kötélén a nyaka, s a levegőben, kalimpál, furcsán s hátborzongatóan mind úgy fut el szavára, s úgy lebben elő, levegőben lógva félrefordult fejjel, s csákány a kezükben fűzfacsákány, avval intenek, s a nyelvük, szólnak, nem szólnak, félreesett, izzadt, csapzott fejükből kilóg, mind halott, s írtózat, lehunyt szemmel néznek, tesznek, sűrögnek-forognak, s a kötelük hosszú, hosszú, mintha fákra, a házak eresére volnának akasztva s ahogy utána néz, egy kézbe fut odafenn valahol s hosszú gyepőlészárakon futkosnak nesztelen, hangtalan, s macska kering folyton, folyton, a lábuk körül, egyre közelebb jön, s a szeme vörösen ég, s folyton dorombol, s egyre közelebb jó, s egyre nagyobb, s a szeme ég, s ez is kötélén lóg, s kitérte a száját, ugrásra mered, s veszi észre, hogy ő egy kis egér, aki rémülten keres lyukat, s nincs hol, mert jó a nagy macska felborzolt szőrrel kötélén, s most vége, ugrik, ohh . . .”

A látomás új elrendezést ad a múlt elemeinek, inkább ismer mellé-, mint alárendelést, részletei között jelöletlen, rejtett az oksági kapcsolat, az egyszeri történést vég nélkül ismétlődőnek mutatja, majd a soha el nem múlás látszatát olyan léthelyzet képével rekeszti be, melyben az áldozat és az ítélet végrehajtó szerepet cserél.

Nem nőnek a fák az égig. A *Tündérkert* nem egyszerűen a külső, hanem a belső történéssel is ezt a közmondást látszik példázni. Báthori fogyatékosságai egy adott mértéken túl erényeket hívnak életre. Az elszigeteltség hozzáférhetővé teszi számára a részvétet: megérzi, hogy a szász lány számára pótolhatatlan kedvenc macskájának elvesztése. Magánya következtében énközpontúsága is átminősül önzésből környezetének helyes értékelésévé, sőt még az a szokása is mélyebb indoklást nyer, hogy az általa ismert embereket állatokhoz hasonlítja:

„- (...) hol van az én országom? ... Ez ország? ... ebek országa ... marakodó ebek tartománya ... Itt nincs ország: itt csak én vagyok ...”

„- Istenemre, szép ez a világ, szépek a füvek, a hegyek, tavak, folyások, mezők, a föllegek: csak egy csúf van benne, az emberi állat ...”

A *Tündérkert* jellemeiből hiányoznak az egyértelmű tulajdonságok. A túlzott önértékelés nemcsak magánnyal, hanem az azonosság elvesztésével is jár:

„nem tudta, ki ő, mi ő? honnan jön s hová megy, fejedelem-e még, vagy sem. Háta megett az iszonyatos csönd, amely rémekkel teli, s előtte vak sötétség.”

Belső felbomlása akkor tetőződik be, amidőn kétségbeesett erőfeszítéssel kísérletet tesz arra, hogy egész addigi életét eltávolítsa magától: elhajtja fejedelmi sisakját és azt tervezi, hogy törökké lesz. Végül azután mégis megérti, hogy vállalnia kell kudarcát. Bunkása mégsem tragikus. Nemcsak azért nem, mivel fogyatékoságai túlzottan is nyilvánvalóvá lettek az olvasó számára, hanem azért sem, mert a szöveg általában túlfogalmazással, megindokolatlansággal adott róla jellemzést:

„A fejedelem járkálni kezdett a szobában, a vastag deszkapalló recsegett a csizmája alatt, fel volt dűlva, s nem is tudta volna megmondani pontosan, hogy miért, csak vad volt s búsbika . . .”

A történések szinte módosítatlan ismétlődései kisszerű jelleggel ruházzák föl Báthori alakját, komikus hatást eredményeznek. A jellem indokolatlansága azonban még egy feladatkört ellát. Báthori mozgó személyiség: alapmagatartását ismerve sem tudjuk kiszámítani minden lépését. Valahányszor leírva látjuk magunk előtt az ő nevét, igen különböző értékérzések idéződnek föl bennünk. Tetteiért nem mindig pusztán meggyőződésai s céljai okolhatók. A *Tündérkertben* már nem érvényesül a cselekedet föltétlen meghatározottsága; Móricz túljutott korábbi naturalizmusán, alakjai belső önmozgásra, mélységre tettek szert. A második könyv végétől a fejedelemnek olyan értékeire tevődik hangsúly, amelyek korábban legalábbis háttérben maradtak. Társadalmi érzékenységének növekedését tanúsítja, hogy Báthori István országbíróat idézi: „a szegénységen még egy tyúkfiat, vagy tyúktojást is ne vonjanak, mert nem akarom, hogy a koporsómnál a szegénység sírjon”. Szánalmat érez a kiszolgáltatottak iránt. Míg korábban az embernek is állati természetet tulajdonított, addig élete végén az állatokban is majdnem emberi értékeket vél fölfedezni. A szöveg bizonyos vonatkozásban az ő értékrendjét igazolja – bujdosásakor kísérte két pártra szakad s a nemesek egy szálíg Bethlen nevére esküsznek, ez pedig nyilvánvalóvá teszi az olvasó számára, hogy a fejedelem halála értékvesztésnek számít a regény jelrendszerében. Báthori sorsát tehát akkor minősítjük helyesen, ha a komikus mozzanatok mellett tragikus árnyalatot is tulajdonítunk neki. A fejedelem vállalkozását többen is értelmezik a regényben. Imreffy a végzetszerűség nevében állítja az akarat hiábavalóságát:

„– Oly jó, hasznos és szent dolgot az ember nem indíthat, hogy ha nem sikerül, az emberek ne szidalmazzák: viszont soha oly rossz dolgot nem cselekedhet, hogy ha Isten jó végét adja, az emberek ne dicsérik érette . . .”

A szöveg nem bizonyítja, de nem is cáfolja e felfogás hitelét, a kancellár jelleme azonban viszonylag egysíkú, szűkebb korlátok között mozog, így az olvasó legfőlebb ironikus mellékértelemként vesz tudomást a végzetszerűség nevében hozott ítéletről. Báthori értékrendje nem Imreffy, hanem Bethlen magatartásával szembeállítva fejt ki hatását. Négy szakaszt különböztethetünk meg kettejük viszonyának alakulásában. A mű elején Bethlen sajátos politikai eszményeket sorol föl: az ő szemében a kis ország a nagyhatalmak kiszolgáltatottja, ezért háborút nem viselhet, s csakis polgári erényekből szabad ösztönzést merítenie. Vesztes forradalom utáni eszményeket fogalmaz meg – nem véletlen, hogy Móricz még jóval később, *Magvető* című gyűjteményébe is fölvett egy részletet Kemény Zsigmondnak *Forradalom után* című röpiratából. Báthori Gábor a neki szegezett föltételeket tudatosan megtagadja, s így Bethlen működési körét jelentős mértékben csökkenti. Kapcsolatuknak e második szakaszában a székely kapitányt is közmondással jellemzi a szöveg: „ha egy bolond egy nagy követ bedob a kútba, azt száz okos sem húzza ki”. Ez a közmondás Bethlen értékrendjét tagadólagosan fogalmazza meg. Az ő kisszerűsége menekülés; „belefeküdt a munkáiba”, míg Báthori „csak a maga álmaival harcolt”. A fejedelem Jenő Eduárd gróf és Csóri vajda távoli rokona, a kapitányból viszont hiányzik a kezdeményezés, a teremtő képzelet, ő egyedül a kiigazításból meríthet erőt:

„– (. . .) utána gondolom azért az ő gondolatait, s megnézem, mi fordulhat jóra . . .”

A két főszereplő viszonya csak utolsó párbeszédük idejére válik bonyolultabbá. Ez a jelenet világosan mutatja, hogy Bethlen jellemének összetettségét arra lehet visszavezetni, hogyan változik meg ítélete a fejedelméről. A „jog nélküli népnek fölemeléséért” nagyra értékeli, „mámoros pillanataiért” irigylit Báthorit; kárhóztatja viszont a nemzetiségekkel szemben alkalmazott megkülönböztetéseit, több nemzetiség s felekezet egyenlő jogát vélvén az egységes Erdély zálogának; végül ösztöntelen vele szemben, hátsó gondolata van: már döntött, hogy fejedelem akar lenni.

Még egyszer módosul Bethlen viszonya Báthorihoz, abban a részletben, amely a székely kapitánynak fejedelmi méltóságra emeltetését beszéli el. Elődjének méltatásakor Bethlen egyszerre ítéli el és veszi tudomásul az általa értelmezetteket. Egyfelől megalkuszik, másfelől hitet tesz a mérsékelt átalakulás mellett.

A *Tündérkert*ben a kettős értékelések uralkodnak. A történet két szereplő találkozásáról szól, viszonyuk kibontakozása összetettséget mutat, mivel a jellemzés részint eszköz, részint cél, egyfelől a tanítás igazolására szolgál, másfelől öntörvényű. A jelrendszernek ez a kettőssége okozza, hogy a szöveg műfaját ötvözetként foghatjuk fel. A szűkebb értelemben vett regény jellemeket teremt, azt a benyomást kelti, hogy az elmondott történet egyénéről szól. A menipposzi szatírából levezethető példázatban a szereplők eszmék szócsövei, magatartásokat szemléltetnek. Ha Báthori és Bethlen pusztán rész-egész összefüggésben állna az általa képviselt értékrenddel, akkor a *Tündérkert* szerkezete ilyesféle logikai következtetéshez hasonlítana:

Báthori csak önnön akaratát ismeri el törvénynek, így környezetét s magát is lerombolja.

Bethlen gyakorlatiassága a körülmények ismeretére irányul, így helyreállítja, újra fölépíti az őt körülvevő világot.

Báthori bukása s Bethlen hatalomra jutása pozitív értékű. Valójában sokkal bonyolultabb szerkezetűről van szó. Többféle, egymásnak ellentmondó következtetésnek is meg lehet feleltetni a szöveg értékrendszerét, ez váltotta ki az ellentétes magyarázatokat. Az ellentmondások az alkotói szándék felől nyilvánvalóan az író belső szemléleti bizonytalanságaival, kétségeivel magyarázhatók. Ismeretes, hogy Móricz már a háború előtt hozzalátott a *Tündérkert* megalkotásához, de a mű befejezésére csak a háború elvesztése, a forradalmak elbukása és a békeszerződés után került sor. A gyorsan változó, előre nem látott körülmények is okolhatók a szöveg értékrendszerének ellentmondásaiért. A befogadó művészileg teljesen indokoltnak érezheti ezeket az ellentmondásokat, mivel a szövegben kétféle jelrendszer ötvöződik egymással: Báthori nemcsak eszméket, magatartást s egy visszavonhatatlanul letűnt világot példáz, hanem jellem is. A mű során egyre világosabbá válik, hogy egyedülálló életsorsról van szó, melynek pótolhatatlan értékvesztést okozva vet véget a halál.

A példázattal szembeállított regényszerűség jelenlétét bizonyítja, hogy alapvető különbségek ellenére közös elem is akad a két főhős jellemében. Báthori eszközként használja a többi embert. Bethlentől sem idegen ez a magatartás, csak őt más cél vezeti: „neki mindenki figura volt, aki cselekvésében csak mint hasznos vagy hasznavehetetlen tényező szerepelt”. A *Tündérkert* fölépítését szembeállítások és ezek megfordításai együtt szervezik meg. Társadalomátalakító céljai révén Báthori megszakítotttságot hoz Erdély életébe, kísérletet tesz az uralkodó osztályok: a magyar nemesség és a szász polgárság megtörésére, valamint nemtelen parasztok fölemelésére. Bethlen Gábor ezzel szemben a Báthori fölforgató tevékenységét megelőző állapotokat fogadja el úgy, mint kiindulási alapot. A jelentésnek egy másik rétegében ugyanennek a szembeállításnak a fordítottja érvényesül. Báthori a múlt örököse, hiszen fejedelmi családból származik, Bethlen viszont új ember az ország történetében. Első gondolatunk az, hogy Báthorit nevezzük öncsalónak, de az önáltatás utójától sem idegen: abban bízik, hogy Erdélyt meg lehet menteni, ha ő Konstantinápolyban minden főemberrel barátságot köt.

Bethlen értékrendjének önellentmondása onnan származik, hogy egyszerre tagadja meg és veszi át Báthori értékrendjét. Azon fáradozik, hogy kiigazítsa elődje tevékenységének széttöredezettét, pillanatnyi fölvilanásait jelentéssel bíró folyamatba illessze be. Ösz-

szegezése azonban látszatzmegoldás: dicséri ugyan Báthori megvilágosodásait, de nem tud s már csak ezért sem akar érvényt szerezni nekik. Az a méltatás, amelyet elődjéről annak halála után ad, végső soron rokonságot tart az ügyes leminősítéssel. Azáltal, hogy túlzottan fölemeli Báthorit s elhallgatja emberi fogyatékoságait, egyúttal attól is elhatárolja magát, ami eredeti volt a szándékaiban. Még azt a kérdést sem egészen jogtalan föltenni, vajon maradéktalanul őszinték-e szavai:

„- Báthori Gábor nagy lélek volt: a legkülönb, akit valaha ifjúban remélhettünk: igazi tündérkirályfi, de a tündérek nem e világra valók . . . Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezét: belepusztul a szerencsébe . . .”

Fölvetődhet az olvasóban a gondolat, vajon az új fejedelem nem a dicsérve szidás retorikai alakzatához folyamodik-e, hiszen további nyilatkozatával elődje törekvésének a lényegét érvényteleníti, csakis már létező törvények alkalmazását jelenti be.

Ez a mozzanat egyáltalán nem művészi fogyatékoság, hiszen Móricz megtagadja Jókai s vállalja Kemény örökségét, amennyiben tartózkodik az eszményítéstől. Bethlen értékrendjének önellentmondása nélkül a *Tündérkert* egyszerűen ábrándnak mutatná alapvetően új értékek teremtését, így viszont az ábrándokat szükségszerűnek, az ember elidegeníthetetlen tulajdonaként ábrázolja.

A mű jellemeinek összetettsége a történetmondó beszédhelyzete következtében válik lehetővé. A szereplőket gyakran belülről látjuk, de a belső magánbeszéd sosem közvetlen, és az elbeszélő távlatra ad alapot arra, hogy az olvasó úgy értelmezze a két főszereplőt, mint töredék embert. Bethlennél az értelem, Báthorinál a szenvedély válik az élet tagadásává. Báthori kihívja maga ellen a sorsot, Bethlen alkalmazkodik hozzá, egyikük szabad folyást ad indulatainak, másikuk visszafojtja szenvedélyeit, s a szövegben mindkét magatartás emberi értékeket romboló, természetellenes végletként jelenik meg. Báthori elmulasztja, Bethlen teherként vállalja magára a kötelességet. Az előbbi játéknak, kísérletnek, az utóbbi megbízatásnak tekinti a cselekvést, s e kétféle tevékenységi mód egyaránt kettős értékelést kap: az egyéniség túlzott kiélését, illetve az egyéniségen tett erőszakot jelenti. Az egész mű értelmezése szempontjából az sem lehet közömbös, hogy egyikük házassága sem mondható sikeresnek.

A jellemeik értékeinek viszonylagosságát a belső nézőpont és a szenvtelen harmadik személy társításával hozhatjuk összefüggésbe. A belső nézőpont és a külső beszédhelyzet teszi lehetővé, hogy az olvasó kétségbe vonja a szereplők önértékelésének a hitelét. A hősök mind külön értékrendet vallanak, s mivel létszemléletükben, helyzetérzékélésükben alig van közös elem, ritka az emberi érintkezés. A fejedelemasszony például valóságosnak hiszi magát, de idegen tőle a „bocsánat a megtérő bűnösnek”, ezért nem érthet szót a férjével. Tudatában van önnön korlátainak, de képtelen túllépni rajtuk. Bethlen jelleme is hasonló szerkezetű: fölismeri, hogy „az Erény toronyőre a korlátoltság”, de nem tudja levetkőzni az önmegtartóztatást, a visszafogottságot. Minél szűkebb az egyén értékrendje, annál szigorúbb a jellem belső összetartozása. Bethlen felesége a leghatározottabb személyiség, mivel ő bármiféle váratlan eseményt értéktelennek ítél. Időszemlélete életrajzi, zavartalanul érvényesül benne a folytonosság. Báthori a folytonosság nyílt tagadójaként képviseli a másik végletet. Bethlen afféle középutat keres, aminek az a következménye, hogy egyikükkel sem tudja megértetni magát.

A nézőpont és a történetmondó helyzet feszültsége fokozza a szöveg esztétikai hatását. Móricz elbeszélője nem mindentudó, a szöveg megfejtése nehéz föladat, a mű az összetettség benyomását kelti, s mintegy kihívja az átértelmezést. A belső látószög eredményeképpen a környezet gyakran a lelkiállapot függvénye, s a leírás és belső jellemzés ötvözete tömörítő hatást gyakorol a szöveg nyelvi megformáltságára, például abban a részletben, amely arról tudósít, hogyan vágat a megalázott, fölszarvazott Kornis Boldizsár a fejedelem kísérlete után:

„A Marosháton érte be őket, a sereg vígan ügetett az éjszakában a csillagok alatt, s ő egyedül utánuk, mint az átok, a hegyek környös-körül gubbasztottak, s csúfondárosan terültek el, mind reá nyúltak, neki fordultak, s széles pofával lesték a vágató dühöt.”

Móricz nemcsak a jellemzés eszközeként és értékvonatkozásai miatt használja a belső látószöveget, hanem a jelenetek megszerkesztésekor is önálló feladatkörrel látja el. A szereplő nézőpontjának fölvétele módot ad arra, hogy a szöveg állóképpé merevítse a környezetet, és közben a látványt látomássá emelje. A fejedelem elhagyja Imreffynét. Ennek az eseménynek az elmondása után így folytatódik a szöveg:

„Kereki Ferenc visszanézett a hegyoldalból, s még látta a vörös asszonyt a hóba fúlt kastély tornáca közepén, ahogy állott, s felemelt karral utánuk meredt.”

Az efféle mondat nem egyszerűen az elbeszélés lelassítása miatt hatásos záradéka egy jelenetnek, hanem azért is, mert csak egy szereplő értelmezését adja a megelőző eseménysorról, és így kizárja annak a lehetőségét, hogy az olvasó közvetlenül hozzáférjen a történetek hiteles magyarázatához és azon keresztül a szöveg létértelmezéséhez.

A mű értékszerkezete

Elemzésünk során olyan jelentésrétegekkel foglalkoztunk, amelyek közvetítő szerepet látnak el a *Tündérkert* világképe és az olvasó között. Ezek a jelentésrétegek okozzák, hogy a szöveg saját eszmeiséget teremt, és nem egyszerűen az alkotó szándékát fejezi ki. Az eszmeiség semmiképpen nem külön réteg a mű fölépítésében, hanem a szerkezet összes szintjén megtalálható értékvonatkozások rendszere. A szöveg világképe tehát nem kíván önálló tárgyalást, csupán a már elmondottak sajátos szempontból megfogalmazandó összegzést igényli. A *Tündérkert* esetében különösen a példázatos jelleg miatt van szükség erre az elvonatkoztatásra, hiszen a példázattal eszmék hirdetésére szolgáló eszköz, a nyelv fölhívó szerepét juttatja szóhoz. A példázatszerűség okozza, hogy Móricz könyvében a történelem az élet tanítómestereként jelenik meg, szabály érvényesülését szemlélteti egy esettel. A tanulság levonására való igényt a szöveg nézőpontja is erősíti az olvasóban. A szereplők mind az eseményekre vonatkozó ismereteik, mind az értékek szempontjából körülbelül egyazon szinten állnak az elbeszélővel és a történetbefogadóval: Báthorit és Bethlent nem érezzük elérhetetlen magasságban magunk fölött, de arra sincs mód, hogy gyarlósága miatt bármelyiküket is magunknál alacsonyabb rendűnek véljük.

Miképpen határozhatók meg azok az értékek, amelyeket a szöveg a jellemek összetettsége ellenére, egyértelműen negatív, illetve pozitív előjellel lát el? A beteljesíthetlenség, a megvalósíthatatlanság alapvető értékhiánynak számít. Ebben a vonatkozásban Báthori sorsa általános törvény egyik esete, hiszen – Kornis Boldizsár közvetett belső magánbeszéde szerint – bármely erdélyi emberre jellemző, hogy „csak belekap mindenbe, semmit se csinál végig”. A bevezetlenséget a *Tündérkert* összetartozó értékek szétszakadására vezeti vissza, s e töredékességnél többféle formáját is bemutatja, lélek és test különválásától a hüvéri viszonyokból eredő széthúzásig, a felekezeti megosztottsáig és a nemzeti gyűlölködésig. A teljesítmény és az egység, „a csöndes és unalmas építkezők világa” sokkal szűkebb körben fejt hatását, és inkább vágyott értékként fogalmazódik meg, mivel a könyv első sorban a közösség hiányát, a zűrzavart, „a rombolás szédítő gyönyörét” ábrázolja, amelyben „megszokta minden ember, hogy igaz szót senki ember fia előtt, meg saját maga előtt se merjen kimondani”.

A pozitív értékek viszonylagos kifejtetlenségét már említett tényezőkből származtathatjuk. Más elbeszélő művekben – így a *Ködképek* a *kedély láthatárán* vagy az *Esti Kornél* című szövegben – a megbízhatatlan elbeszélő vagy a történet megszakíthatósága álcázta a jelentést, a *Tündérkert*ben más szerkesztő elv szolgál hasonló célt: Báthori személyi fogvatartásának sűrűn ismételt szemléltetései gátolják annak a társadalmi üzenetnek a kibontakozását, amely bizonyos cselekedeteiből tanulságként vonható le. Ez a késleltetett jelentés a korábban félig kifejtetlenül hagyottakhoz képest új értéket állít föl, és így tovább bonyolítja a mű világképét. A történet egyetlen vonal benyomását kelti, nyilvánvalóan érvényesül benne a célszerűség. Ez a célelv azonban a *Tündérkert* végére nehezen megfejthetővé válik, a szöveg eltér a várható megoldástól, s egészében „a többféle

igazság mélyebb igazság" törvényét igazolja. Móricz azért veszi vissza a könnyen levonható tanulságot, hogy minden alakját kettős értékminőséggel látja el. Báthorinak szüksége van környezetére, ám e környezettel lerombolják egymást; Bethlen összhangban él embertársaival. Másrészt viszont az is igaz, hogy Báthori új közösséget akar teremteni, Bethlen pusztán elfogadja a már létezőt. Ez az ellentmondás nem csorbitja, hanem éppen fokozza a *Tündérbert* művészi hatását, kizárva azt, hogy a befogadó értekezésként olvassa a szöveget.

A hagyományos értékrend megszakításának és megőrzésének lehetőségét Móricz dilemmaként ábrázolja, s így eltávolodik a XIX. századi regénynek egyik elterjedt szabályától, mely a történet befejezését erkölcsi elégtétellel társította. Bethlen igazságot tesz, de ő maga is szükkörűnek, prózainak érzi saját ítéletét. A *Tündérbert* vége bizonyos mértékig rácsafol az előzményekre: Báthori törekvése értékesebbnek minősül, mint korábban. A két főszereplő alakja egymásba játszik. Báthori a kockázat világában él, de Bethlennek a rendre vonatkozó elképzelése is ábránd: a végletek kibékítése, a súlygyen hamis célérték, mivel nem kiegyenlíti, csak fölfüggeszti, elnapolja az ellentéteket. Báthori az akarat szabadságában, az egyen korlátlan lehetőségeiben hisz, Bethlen láncnak véli magát egy rajta túlmutató folytonosságban, amelynek létrehozása éppúgy nem áll hatalmában, mint ahogyan elődje nem képes a többi emberre föltétel nélkül átvinni az akaratát. Jelképes értelmű, hogy egyikük sem hagy hátra utódot, aki tovább vihetné a kezdeményezésüket. A magunk részéről mégsem ironikusnak, hanem tragikomikusnak neveznők a könyv értékszerkezetét, mivel a pozitív és negatív értékminősítések nem egyazon jelenségekre vonatkoznak, csak metonimikus kapcsolatban állnak egymással. A szöveg nem felel arra a kérdésre: magánérkölcseinek zűrzavara okozta-e Báthori elbukását vagy a társadalom átalakítását célzó törekvései.

Korszerűnek mondhatjuk-e Móricz alkotását? Az irodalom jelrendszereinek történeti változékonyságát és sokféleségét tekintve, bármely mű esetében igencsak tétova válasz adható az efféle kérdésre. Elsősorban nem is a magyar olvasókon, mint inkább íróinkon múlik: a jövő hogyan fogja értékelni Móricz teljesítményét. Magyar prózairó a XX. században nem írt olyan szöveget, mely az elbeszélés jelrendszerét annyira gyökeresen átalakította volna, mint Proust, Kafka, Joyce vagy Bulgakov egy-egy műve. A mi nyelvtérületünkön Krúdy és Kosztolányi kísérletezett korábbi elbeszélő szokásrendszerek át-hágásával, amidőn megtagadta a jellem s a történet folytonosságát. A *Tündérbert* jelrendszere közelebb áll XIX. századi hagyományokhoz. A század végi novellisták töredékessége, az életkép és a naturalista determinizmus állóképszerűsége után történeti szükség volt visszanyúlni korábbi ösztönzőhöz. A *Tündérbert* szerzője Kemény második alkotó korszakának, realista igényű nagyepikájának szerkezeti megoldásait tartotta szem előtt, szakítván azzal a megszokásrendszerrel, amelyet olvasóink Jókai művészetének hatására alakítottak ki.

Mennyiben tér el a *Tündérbert* a regénynek Jókai által intézményesített formájától? Móricz jellemei nem oszlanak egyértelműen pozitív és negatív értékű csoportra. Báthori egyszerre nemes lelkű és romlott, sorsa nem az igazság érvényesülését vagy meghazudtolását példázza, s az olvasóban éppúgy kelthet rokon-, mint ellenszenvet. Az alakoknak ez a kétértékűsége lassítja az olvasást – minden befogadónak töprengenie kell azon, hogyan is vélekedjék Báthoriról –, és így fölléphetünk a szövegszerűbb olvasás igényével. A *Tündérbert* ki tudja elégíteni ezt az igényt: újraolvasáskor a szövegnek mélyebb jelentése válik hozzáférhetővé. Ennek alapján állíthatjuk, hogy Móricznak ez a műve elbeszélő szépprózánk maradandó teljesítményei közé tartozik.